Het Bossche smedengilde in de negentiende eeuw

Gerard van Gurp

De opheffing der gilden

Op 25 oktober 1798 maakte de 'Municipaliteit der stad 's Bosch' bekend, dat zij alle 'Gilden, Corporatiën of Broederschappen van Neringen, Ambachten of Fabrieken' ontbonden had en de 'Bewindvoerende Persoonen' had doen vervangen door 'Provisioneele Commissarissen', door haar zelf benoemd.[1] Dezen moesten binnen acht dagen opgave doen van de aard en gesteldheid der gilden, van de fondsen en van het gebruik dat daarvan was gemaakt. Het besluit was vergezeld van een lijst van 22 opgeheven gilden. De gilden met hun monopolies en bepalingen pasten niet meer in de nieuwe tijd.

De feitelijke opheffing der ambachtsgilden heeft echter nog vele jaren op zich laten wachten. In 1809 werd opnieuw een lijst van 'Corporatiën van Neringen, Ambachten en Bedrijven' opgemaakt,[2] zonder dat er veel mee gebeurde. Na het herstel van de onafhankelijkheid vroegen in 1818 Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant op last van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de burgemeesters weer om informatie betreffende kassen en fondsen van de voormalige gilden.[3] De commissarissen werden door de burgemeesters aangeschreven, waarop van de meeste gilden in Den Bosch antwoord kwam.[4] Ten slotte werden pas op 26 juli 1820 bij Koninklijk Besluit de gilden definitief afgeschaft, van welk besluit Gedeputeerde Staten vervolgens mededeling deden aan de burgemeesters.[5] Om te voorkomen dat de gildearchieven verloren zouden gaan, drong de Gouverneur van Noord-Brabant er in 1829 bij de burgemeesters en wethouders op aan ervoor te zorgen, dat deze archieven bij de gemeentearchieven werden gedeponeerd. De voormalige gilden werkten niet erg hard mee, maar volgens de Gouverneur was overreding beter dan dwang.[6] Van de gildearchieven in Den Bosch is slechts een deel in het Stadsarchief terecht gekomen.

Na de uitschakeling van de gilden waren hun belangrijke economische functies (de bescherming en bewaking van het eigen ambacht en controle van de arbeidsmarkt) verdwenen. Dit verklaart ook het verzet van gilden tegen hun opheffing. Het waren eerbiedwaardige genootschappen met een traditie van honderden jaren. Sommige van hen hadden in het verleden een belangrijke rol vervuld in de stadsregering.[7] Er was binnen de gilden beroepstrots en verbondenheid met elkaar, onder andere tot uiting komend in fondsen of bussen, waaruit hulp werd verleend bij ziekte en begrafenis. Belangrijk was ook het jaarlijkse feest en de mis die op de naamdag van de beschermheilige werd opgedragen. De verstandhouding tussen patroons en knechten was er een met een duidelijke gezagsverhouding. Van een collectieve belangenbehartiging van knechten tegenover de patroons was geen sprake. Pas met de komst van vakverenigingen zou hierin verandering komen.

Ondanks hun officiële opheffing, is een aantal voormalige gilden tot ver in de 19de eeuw blijven bestaan. Toen in 1877

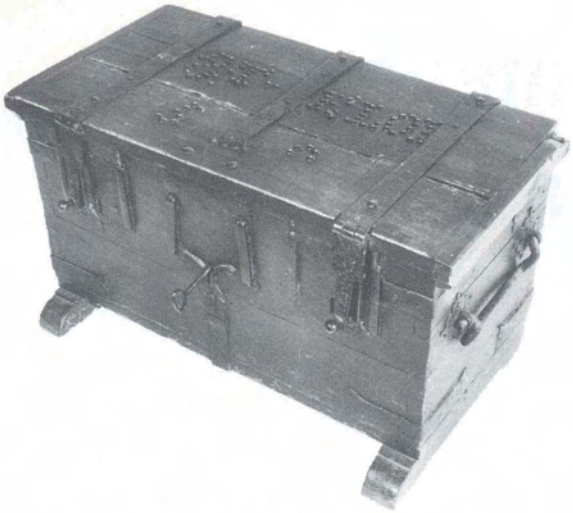

De kist waarin het het smedengilde haar belangrijke papieren bewaarde. De spijkers in de deksel vormen de woorden St. Eloi. De kist bevindt zich in het Stadsarchief.
(Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

de Minister van Binnenlandse Zaken via Gedeputeerde Staten aan Burgemeesters en Wethouders vroeg om een lijst van bezittingen en inkomsten van voormalige gilden, bleken er in Den Bosch nog vier te bestaan met veel bezittingen, te weten het schippersgilde met een zieken- en oudemansbus, het korenkopers- en gruttersgilde, het kramersgilde en het ambacht van lintwerkers. Het totale kapitaal bedroeg bijna fl. 15.000.[8] Het verzoek van de Minister was bedoeld om inzicht te krijgen in het grote bedrag aan fondsen (180 kassen in 30 gemeenten), dat alleen al in het 'Grootboek der Nederlandsche Schuld' ruim 3 miljoen gulden bleek te bedragen.[9] Er waren ook nog voormalige gilden zonder veel bezit. Een daarvan was het smedengilde, daterend uit de 14de eeuw en daarmee het oudste gilde in Den Bosch en het eerste in de rangorde van de diverse gilden.[10] Het is tot in de jaren negentig van de 19de eeuw blijven bestaan. Dit artikel beschrijft in het kort hoe het dit gilde is vergaan nadat het officieel was opgeheven.

Het smedengilde

Het archief van het Smeden-, Koperslagers-, Messenmakers- en Zwaardvegersgilde St Eligius te 's-Hertogenbosch, dat in het gemeentearchief berust, bevat stukken tot 1874. Er komt o.a. een lijst van "patenten" uit 1809 van 19 meesters en 19 knechten in voor. De meesters betaalden 2 stuivers en de knechten 1 stuiver aan de penningmeester van het gilde.[11] Deze belasting werd geheven van ieder die een beroep uitoefende. Het patentregister uit 1815 vermeldt 27 meesters en 12 knechten. Sommige knechten uit 1809 waren in 1815 inmiddels meesters geworden. Het patentrecht bedroeg toen 4 gulden voor een meester en 1 gulden voor een knecht. In het register van 1816 komen geen knechten meer voor. Blijkbaar liep dit vooruit op de vrijstelling van patentbelasting in de wet van 1819 voor gezellen, knechten en werklieden.[12] De patentregisters in het gemeentearchief lopen slechts tot 1818. Er is wel een register uit 1833, maar dit bevat geen beroepsaanduidingen.
De genoemde getallen laten zien, dat de betreffende beroepsgroep niet erg talrijk was, al moet hierbij opgemerkt worden dat personen beneden 18 jaar niet op de patentlijsten voorkwamen. Ook de volkstellingen geven een indruk van de aantallen smeden en koper- en blikslagers en andere metaalbewerkers. In 1849 waren dat er inmiddels 209, waarvan 19 jonger dan 16 jaar.[13] Kennelijk is in het begin van de eeuw een aanzienlijke groei opgetreden. Volgens de 'Staat der Fabryken, Trafyken en Bedrijven' uit 1848 lag het aantal knechten per meester tussen 0 en 5, op één grofsmid en één koperslager na, die elk 10 knechten hadden.[14] De beroepsgroep bestond dus aanvankelijk vooral uit werkers in het kleinbedrijf. Na 1850 kwamen er langzamerhand grote bedrijven met tientallen werklieden. De ontwikkeling van de werkgelegenheid in de metaalnijverheid (waarbij de goud- en zilversmeden buiten beschouwing blijven) blijkt uit

de getallen van de volkstelling van 1859 (283 personen)[15] en de beroepstelling van 1889 (387 personen, waarvan 85 patroons).[16] Er waren in deze getallen veel kinderen begrepen: de leeftijdsgroep t/m 15 jaar maakte steeds 10 à 12% uit.
De 19de-eeuwse stukken in het gildearchief zijn rekeningen van inkomsten en uitgaven, notulen van bijeenkomsten, vermelding van het jaarlijkse feest en van de namen van gekozen commissarissen en andere bestuursleden, ledenlijsten en reglementen. In 1816 zond men nog tevergeefs een rekest aan 'Z.M. den Koning tot herstelling der voormalige gilden'.[17]
De brief uit 1818 aan de burgemeesters, die om opgave van fondsen en kassen hadden gevraagd, vermeldt de inkomsten van het smedengilde, die bedoeld waren 'om de behoeftigen van voorschreven Gilde daarmede onderstand te doen en wijders om hetzelve met godsdienstige intentiën ten faveure van het meergenoemde Gilde uit te reiken aan St Eloys altaar alhier'.[18] De inkomsten uit bezittingen waren jaarlijks een halve zak rogge en cijnsen uit huizen en domeinen, rente van een obligatie en legaten, totaal niet meer dan 10 gulden per jaar.
Tussen 1832 en 1850 is het voormalige gilde blijkbaar slapende geweest: er werd wel rekening gehouden, maar er waren geen activiteiten. Het bestuur werd door twee commissarissen waargenomen. In 1850 werd echter op initiatief van enkele leden het 'Gezelschap van St Eligius Gild' weer nieuw leven ingeblazen, werden nieuwe commissarissen gekozen (traditioneel een smid en een koperslager) en een nieuw reglement opgesteld. Daarin werd opgenomen dat alleen gepatenteerde bazen en thuiswonende bazenzonen boven 18 jaar lid konden zijn.[19] Er is een geschreven versie van het reglement uit 1850 bewaard en een gedrukt reglement uit 1853 met een ledenlijst.[20] Het reglement voorzag in uitkering bij ziekte, bij overlijden (ook van de echtgenote) en in een 'geheime bus', waaruit éénmaal per jaar na het feest op St. Eloysdag een uitdeling van brood werd gedaan aan behoeftige leden. De ledenlijst bevat 36 namen uit 1850 en 1851, van wie verscheidene leden spoedig daarna blijken te hebben bedankt. In 1853 waren er nog maar 22 leden.
De Provinciale Almanak noemt tussen 1851 en 1855 nog een 'Broederschap van St Eligius voor ijzersmeden, enz.', opgericht in 1848.[21] Namen van de bestuurders hiervan komen niet voor op de ledenlijst van het gilde van 1850 en 1853, maar sommigen wel enkele jaren later. Twee daarvan (J. van der Linden en G. van Beljouw) vervulden later ook bestuursfuncties in het gilde. Slechts enkele bestuursleden van de Broederschap zijn in het Bossche bevolkingsregister van 1850 terug te vinden. De vermelding van de Broederschap hield na 1855 op en vanaf 1859 vindt men het 'Smeden-, Koperslagers- en Zwaardvegersgilde, opgerigt in 1617' weer in de almanak.
De notulen van het gilde vermelden na ongeveer 1865 een toenemende absentie op de vergaderingen en herhaaldelijk royementen wegens achterstallige contributies.[22] Op vergaderingen was soms niets anders aan de orde dan het innen van de contributie (of, zoals het genoemd werd, de 'konderbusie') en het jaarlijkse uitstapje naar een plaats ergens in de Meierij. Het aantal aanwezigen op vergaderingen was vaak niet meer dan 10 à 12, een fractie van het aantal bazen in deze beroepsgroep. Waardepapieren werden verkocht en in 1871 werd besloten de begrafenisuitkeringen tijdelijk te staken. Het archief bevat geen gegevens meer van na 1874. De teloorgang van het voormalige gilde blijkt ook uit de inventaris die steeds bij optreden van een nieuw bestuur werd overgedragen. Noemt deze in 1797 onder andere nog een standaard met vaandel in een kist, zilveren en koperen kostbaarheden en 8 verschillende proeven,[23] in 1811 waren zes van de proeven verdwenen[24] en in 1850 allemaal.[25] Er waren toen wel een certificaat

Grootboek van honderd gulden en wat waardepapieren aanwezig, maar in 1868 waren die er ook niet meer.[26] Er restte de kist met het vaandel, een zilveren hamer en wat kleinigheden.
De naam waaronder het gilde in de sinds 1865 verschenen *Adresboeken* van de gemeente 's-Hertogenbosch werd vermeld, was niet steeds dezelfde. De drie beroepsgroepen kwamen ook in andere volgorde voor en na 1885 stonden de smeden er zelfs niet meer bij.
In de adresboeken staan de namen van bestuursleden van het gilde tussen 1865 en 1892/93. Aanvankelijk waren dat de president, secretaris, commissarissen en thesaurier.[27] De lijst van bestuursleden kromp echter geleidelijk in, bijvoorbeeld als een functionaris overleed die niet werd vervangen. In de adresboeken van 1891/92 en 1892/93 vindt men alleen nog de president/thesaurier en de secretaris. Het zijn de smid H. Muijtjens, die bij de laatste vermelding 75 jaar was, respectievelijk de koperslager M.M. Bettonville, dan 50 jaar.[28] In volgende edities komt het gilde niet meer voor. Beide laatste bestuursleden overleden in 1898.[29] Met hen was het oude gilde blijkbaar ook ter ziele gegaan.

Het Metaalbewerkersgilde

In 1896 werd het 'R.K. Metaalbewerkersgilde St Eloy' opgericht voor R.K. metaalbewerkers boven 18 jaar, als onderafdeling van de R.K. Werkliedenbond (R.K.W.B.) en met als doel de onderlinge band te versterken en maatschappelijke en zedelijke belangen te bevorderen. Men trachtte dit doel te bereiken door onder meer de goede verstandhouding tussen patroons en werklieden te bevorderen, door vakonderricht en door fondsen tot ondersteuning van hulpbehoevende leden.[30] De doelgroep was groter dan die van het smedengilde. Zo zaten in het bestuur ook een horlogemaker, een metaalvernikkelaar en een goudsmid.[31] Er waren bij de oprichting 48 leden en in 1904: 86. Dit was een relatief klein aantal, want het aantal metaalbewerkers (inclusief de goud- en zilversmeden) bedroeg volgens de beroepstelling in 1889: 485 werklieden. Hoe de oprichting van de R.K.W.B. in 1892 in zijn werk is gegaan, is beschreven door een der initiatiefnemers, de letterzetter H. op ten Berg.[32] Het initiatief was een reactie op de colportage van het socialistische blad *Voorwaarts*, dat o.a. ageerde tegen de lage lonen en waartegen in de kranten en in de kerkdiensten werd gewaarschuwd.[33] Op de oprichtingsvergadering van de bond in 1892 werd als doel omschreven o.a. de verbetering van de werkmansstand. Er werd ook een bestuur gekozen. Nadat kapelaan C.C. Prinsen echter de leiding had overgenomen, werd een maand later een ander bestuur benoemd en bovendien een Commissie van Toezicht ingesteld, die geheel bestond uit geestelijken. Het doel van de bond werd veranderd in: zedelijke verheffing van de werkman en bestrijding van het socialisme. De stichting van een fonds ter ondersteuning van zieke leden en, eenmalig, van weduwen, vond plaats 'om de werklieden te bewegen om ook uit een financieel belang lid te worden van den Bond'.[34] Het karakter van de Bond blijkt ook uit de redenen tot royement: aansluiting bij een socialistische vereniging, abonnement op socialistische bladen en geschriften, verspreiding van socialistische denkbeelden en een openbaar ergerlijk leven.[35]
Uit veel 19de-eeuwse publicaties blijkt een nostalgie naar de gilden van vroeger en men bleef het woord gilde gebruiken.[36] Zo kwam in de Noordbrabantse almanak nog in 1868 de rubriek ambachtsgilden voor[37] en hield kapelaan Prinsen op de Algemene vergadering van de R.K.W.B. in 1894 een toespraak over: De gilden in vroeger eeuwen en de heilzame invloed voor werklieden. 'In den geest der oude gilden moet er zooveel mogelijk aaneensluiting tusschen patroon en werklieden verkregen worden om de wederzijdsche belangen te bevorde-

Bileam-Meester, St. Eloy of St. Eligius als edelsmid aan het werk. Kopergravure, 16e eeuw.

ren'.[38] In een aantal artikelen in het Noordbrabantsch Dagblad van 1893 werd gepleit voor terugkeer tot de gilden: van de vakverenigingen moesten zowel patroons als werklieden deel uitmaken.[39] Een en ander was in overeenstemming met de encycliek Rerum Novarum van Paus Leo XIII van 1891, waaruit een deel als motto fungeerde voor de Statuten van de R.K.W.B. met o.a. deze woorden: 'Het is noodzakelijk de Gildevereenigingen, onder behoud van den ouden geest die haar bezielde, met de tegenwoordige behoeften in overeenstemming te brengen'.[40] Het is dan ook niet verwonderlijk dat de vakverenigingen, die na 1894 als onderafdelingen van de R.K.W.B. werden opgericht, gilden werden genoemd.

Relatie tussen smeden- en metaalbewerkersgilde?

Hebben het smedengilde en het metaalbewerkersgilde iets met elkaar te maken gehad? De vraag is gesteld of er in Nederland in de 19de eeuw een continue overgang is geweest van gilden naar vakverenigingen, zoals dat bijvoorbeeld in Engeland het geval was, of dat met de vakverenigingen iets geheel nieuws ontstond.[41] Het smedengilde is blijven voortbestaan tot in de jaren negentig. Binnen dit gilde ging echter het specifieke karakter uit het begin van de eeuw (onderlinge steun, gezelligheid, ziekenkas) langzamerhand verloren en werd het ledental steeds kleiner. Het smedengilde was een ontmoetingsplaats voor bazen van vooral kleine bedrijfjes geworden, waarbij knechten niet werden toegelaten. Het metaalbewerkersgilde dat in de jaren negentig ontstond was er daarentegen uitsluitend voor de werklieden, van wie overigens slechts een kleine minderheid lid was. Blijkbaar was de aantrekkingskracht van dit gilde te gering om vorm te geven aan solidariteit onder de metaalbewerkers. Het feit dat de vakvereniging 'gilde' werd genoemd en de doelstellingen wijzen op de conservatieve en paternalistische geest binnen de R.K.W.B. Tussen het smedengilde en het metaalbewerkersgilde bestond, voorzover bekend, geen enkele relatie. Zij hadden betrekking op twee verschillende bevolkingsgroepen en van continuïteit kan dus geen sprake zijn. ■

Noten

1. A. van Sasse van Ysselt, De opheffing der gilden te 's-Hertogenbosch, in: *Taxandria* 9 (1902) 260-263.
2. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd, 1794-1814* (Nijmegen 1955) hfdst. II-IV.
3. Rijksarchief Noord-Brabant (RANB), archief Gedeputeerde Staten nr. 7539 (10 nov.1818).
4. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Nieuw-archief (NA), resoluties nr. 115, notulen Burgemeesters 17 november en 1 december 1818; GAHt, NA, ingekomen stukken, doos 36, 1 december 1818.
5. RANB, Gedeputeerde Staten nr. 7541 (18 augustus 1820); GAHt, NA, resoluties nr. 117, notulen Burgemeesters 1 september 1820, en nr. 18 notulen Gemeenteraad 13 september 1820.
6. RANB, Gedeputeerde Staten nr. 7558 (19 en 22 mei 1829); GAHt, NA, ingekomen stukken, doos 78 (14, 27 augustus en 26 december 1829).
7. Zie bijvoorbeeld B.C.M. Jacobs, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629* (Assen 1986) hfdst. IV.
8. RANB, Gedeputeerde Staten nr. 7394, notulen 10 juli en 20 september 1877; idem nr. 7655, repertorium 30 juni 1877; idem nr. 6296, ingekomen stukken 26 juni 1877; idem nr. 6304, ingekomen stukken 20 september 1877; GAHt, NA, resoluties nr. 175, notulen B. en W. 26 juli 1877. Het beheer over deze fondsen was in 1860 en 1861 door B&W opgedragen aan de regenten van de Godshuizen: GAHt, archief regenten Godshuizen, notulen van het College van regenten 12 december 1860 en 19 juni 1861.
9. C. Telders, Bijdrage over de kassen der voormalige gilden, in: *Bijdragen tot de kennis van het staats-, provinciaal en gemeentebestuur in Nederland* 22 (nieuwe serie deel 9) (Utrecht 1879) 34-57.
10. Jacobs a.w., 50-55.
11. GAHt, archief smedengilde nr. 34.
12. P.M.M. Klep, A. Lansink en W.F.M. Terwisscha van Scheltinga, *De registers van patentplichtigen, 1805-1893*. Broncommentaren II (Stichting Archiefpublicaties 1983).
13. *Uitkomsten der derde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den negentienden November 1849. Provincie Noord-Brabant* ('s-Gravenhage 1852).
14. GAHt, collectie aanvullingen nr. 8135.
15. *Uitkomsten der volkstelling 1859. Provincie Noord-Brabant*. ('s-Gravenhage).
16. *Uitkomsten der beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten December 1889. Provincie Noord-Brabant* ('s-Gravenhage).
17. GAHt, archief smedengilde nr. 64.
18. GAHt, NA, ingekomen stukken, doos 36, 1 december 1818.
19. GAHt, archief smedengilde nr. 32.
20. GAHt, archief smedengilde nrs. 31 en 2.
21. *Almanak voor de Provincie Noord-Brabant* 1851-1855.
22. GAHt, archief smedengilde nr. 1.
23. GAHt, archief smedengilde nr. 32 fol. 6v en 8.
24. GAHt, archief smedengilde nr. 76.
25. GAHt, archief smedengilde nr. 32 fol. 28v.
26. GAHt, archief smedengilde nr. 76.
27. GAHt, *Adresboek der stad 's-Hertogenbosch*, 1865 tot 1892/ 93.
28. GAHt, bevolkingsregister 1890-1900.
29. GAHt, registers Burgerlijke Stand.
30. Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch, archief N.K.V., IX, Statuten en Huishoudelijk Reglement van het Metaalbewerkersgilde St Eloy te 's-Hertogenbosch.
31. J.J.M. Franssen, *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Tilburg 1976) 568.
32. GAHt, schaduwarchief Op ten Berg, en collectie Op ten Berg nr. 3.
33. Noordbrabantsch Dagblad (NBD), 11 oktober 1892.
34. Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant (PNHC), 14 december 1892.
35. Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch, Archief N.K.V., IV, map C, Statuten en Huishoudelijk Reglement R.K.W.B.
36. Zie bijvoorbeeld: M.H. de Graaff, *De wederoprigting der gilden, beschouwd als een krachtig middel tot bevestiging van het stoffelijk en zedelijk heil des volks en tot vermindering der toenemende armoede* (Gorinchem 1846); J. ter Gouw, *De Gilden* (Amsterdam 1866); J.J. Hubertz, *De Ambachtsgilden* (Oldenzaal 1896).
37. *Almanak voor de Provincie Noord-Brabant* 1866, 1867, 1868.
38. NBD, 26 mei 1894.
39. NBD, 30 augustus en 1 september 1893.
40. Zie noot 35.
41. J. Lucassen, *Jan, Jan Salie en diens kinderen, vergelijkend onderzoek naar continuïteit en discontinuïteit in de ontwikkeling van arbeidsverhoudingen* (Amsterdam 1991); J. van Genabeek, De afschaffing van de gilden en de voortzetting van hun functies, in: *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 57 (1994) 63-91.